

НАЦІОНАЛЬНИЙ
АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

науковий збірник

*за матеріалами VII наукової конференції
«Старожитності Чернігово — Сіверської землі
в загальноєвропейській культурній спадщині»*

Ясновська Людмила Василівна
асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

А.А. КАРНАБЕД – ДОСЛІДНИК ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЧЕРНІГОВА

Однією із улюблених сфер фахових зацікавлень Андрія Антоновича Карнабеда була археологія. Всі його численні публікації так чи інакше торкаються давньоруських старожитностей Чернігова, інформацію про них дослідник здобував під час проведення самостійних археологічних розкопок. Тому не менше значення мали в його діяльності археологічні дослідження Чернігова, якими він до останніх днів свого життя жваво цікавився, допомагав порадами молодим археологам.

Першими археологічними дослідженнями А.А. Карнабеда була участь у роботах за програмою наукових досліджень поховальних пам'яток на території охоронних зон Чернігівського архітектурно-історичного заповідника разом з Чернігівським історичним музеєм (далі – ЧІМ) та міською спелео-археологічною секцією УТОПІК. Так, у листопаді 1967 р. під час досліджень траншеї теплотраси зі сходу Спаського собору на відстані біля 4,5 м від центральної апсиди храму поперек траншеї було виявлено саркофаг із напівзруйнованою кришкою з овручського шиферу. В саркофазі виявлено залишки кістяка та кілька фрагментів срібних золочених прикрас-накладок із чоловічого паска. За літописними даними, "за церквою Спаса" у 1078 р. було поховано князя Гліба Святославича, який загинув у Заволоччі. За характеристикою Нестора, був він "милостивий до вбогих і страннолюбець, дбав про церкви, теплий вірою був, поштивий, лицем гожий"¹. На думку авторів робіт, відкрита ними гробниця відповідає похованню саме цього князя². Після досліджень саркофаг було демонтовано й перенесено до Спаського собору (знаходився там до 1993 р., зараз в експозиції храму-музею "Борисоглібський собор").

У 1969 р. з північно-східного боку Борисоглібського собору А.А. Карнабідом та І.І. Єдомахою була зафіксована гробниця, складена з плінфи XII ст.³ Удалося виявити залишки іконки чи хрестика, який був на рівні рук, а під головою та п'ятами ніг – полив'яні плитки зеленого кольору, подібні до підлог храмів XII ст. Саркофаг був накритий шиферною плитою, а в муруванні саркофага використано плінфу, як рядову, так і лекальну (для півколон), подібну до плінфи, з якої побудовано у XII ст. П'ятницьку церкву. Аналіз плінфи саркофага й співставлення писемних джерел дозволило А.А. Карнабіді припустити, що це поховання "майстра непростого" – давньоруського будівничого Петра Милонегі⁴. Саме ім'я цього зодчого пов'язує П. Барановський з будівництвом у Чернігові П'ятницької церкви, хоча це припущення є гіпотетичним (Саркофаг демонструється в Борисоглібському соборі).

На початку 70-х рр. XX ст. у Чернігові склались позитивні умови проведення археологічних досліджень, що було пов'язано з активною забудовою міста, особливо в центральній його частині та реконструкціями на території дитинця. З 1972 р. археологічні дослідження стародавнього Чернігова розпочали співробітники сектору науково-дослідної роботи, комплектування фондів та експозицій Чернігівського історико-архітектурного заповідника в його охоронних зонах. Початок робіт та їх напрямки – архітектурно-археологічні – було схвалено на засіданні відділу слов'янської та середньовічної археології ІА АН УРСР і співпадали з загальною темою відділу "Слов'яни. Русь та населення пізнього середньовіччя на території України"⁵. В роботах заповідника приймали участь співробітники ЧІМ, члени спелео-археологічної секції Чернігівської міської організації УТОПІК та допомагали викладачі та студенти історичного факультету ЧДПУ під час проходження археологічної практики.

Співробітниками ЧДАІЗу під керівництвом А.А. Карнабеда, в більшості випадків, велися спостереження під час прокладання комунікацій на території Чернігова. В першу чергу, потрібно відмітити плідні роботи на території дитинця. Польові сезони 1972 — 1991 р. дозволили відкрити нові архітектурні пам'ятки XI — XII ст., зафіксувати житлові та господарчі споруди, зібрати керамічний та речовий матеріал VII — XIII ст.

Відзначимо фіксацію залишків кладки невідомої споруди XII ст. у 1973 р. Під час прокладення електрокабеля вздовж огорожі з південно-східного боку на території так званого Верхнього Замку (Цитадель) на глибині 30 — 35 см були зафіксовані цем'яночний розчин та світло-жовта плінфа⁶. Археологічні дослідження залишків цієї споруди були проведені вже Обласною археологічною експедицією у 1989 р.⁷.

Розвідковими розкопками з південного та західного боку тамбура Спаського собору протягом 1972 — 1980 рр. було встановлено розміри притвору XI ст., а на відстані 14 м на південь від південної башти зафіксована аркова перемичка⁸. В роботах приймали участь архітектор М.М. Говденко, археологи М.А. Попудренко та І.І. Єдомаха.

Наприкінці 70-х рр. було прийнято Закони СРСР та УРСР "Про охорону та використання пам'яток історії і культури", що надавало можливість покращити державний облік пам'яток археології та зупинити їх нищення під час будівельних робіт. У Чернігові на цей час вже існувало громадське об'єднання — археологічна секція при обласній організації УТОПІК, представники якої разом із ЧДАІЗ намагались, по можливості, проводити наглядові та охоронні дослідження на території Чернігова. Відчутним було в їх роботі відсутність спорядження та особливо прогалини в професійній підготовці.

Тому потрібно згадати про спробу створення наукової одиниці по дослідженню археологічних старожитностей Чернігова, і особливо його дитинця. Восени 1979 р., за ініціативою академіка Б.О.Рибаківа, за активної підтримки Чернігівського обкому КПРС, Облвиконкому та обласної організації УТОПІК, було вирішено створити на базі історичного факультету при кафедрі всесвітньої історії ЧДПІ ім. Т.Г.Шевченка обласний центр археологічних досліджень (далі ОЦАД, керівник — Е.В. Яковенко, співробітники В.П. Глущенко, О.В. Шекун), який повинен був об'єднати та конкретизувати зусилля археологів-професіоналів та археологів-аматорів для проведення планомірних охоронних досліджень на території, в першу чергу, міста та області. Планувалося, що кошти на ведення робіт будуть надходити за рахунок замовника. Таким чином, перший госпдоговір ОЦАД був заключений між Обласним відділом у справах будівництва та архітектури та ЧДПІ у 1980 р. по темі "Охоронні розкопки археологічних пам'яток у зонах будівництва м. Чернігова" (1/80)⁹. Від замовника на всіх етапах робіт приймав участь завідувач сектором науково-дослідної роботи, комплектування фондів та експозицій ЧДАІЗ А.А. Карнабед, який проводив всі обмірювальні роботи, складав плани та замальовував стратиграфію, виконував прив'язку на місцевості шурфів та розкопів. Головним завданням ОЦАД на 1980 р. було розпочати систематичні дослідження та охорону археологічних пам'яток древнього Чернігова.

Першим таким кроком став початок археологічних досліджень саме на території стародавнього дитинця, в північно-східній його частині, де у 70-х рр. XII ст. розташовувався другий князівський двір, а пізніше на цій території стояли споруди чернігівського магістрату XVII — XVIII ст. та будинку дворянських зібрань XIX ст. Роботи ОЦАД повинні були встановити збереженість та стан фундаментів будинку дворянських зібрань, які очікувалося використати під час будівництва нового корпусу ЧОІМ. Крім того, передбачалося визначити потужність давнього культурного шару та перспективи подальших архітектурно-археологічних досліджень.

Експедицією було закладено 11 розкопів та 2 траншеї загальною площею 130 м², що дозволило поза контурами будинку дворянських зібрань виявити залишки мурувань XI ст., фрагменти фресок, смальти, плінфи, цем'яночного розчину. Все це надавало всі підстави для подальших плідних археологічних досліджень на цій ділянці дитинця¹⁰. Практичну допо-

могу в роботі співробітникам ОЦАД надавали А.В. Куза, В.П. Коваленко. На жаль, центр археологічних досліджень з об'єктивних обставин проіснував лише один польовий сезон.

Основні дослідження на території Чернігівського дитинця проводилися в 1984 — 1987 рр. та 1989 — 1991 рр. під керівництвом В.П. Коваленка Чернігівською археологічною експедицією ЧІМ, до складу якої входив археологічний загін ЧДПІ ім. Т.Г.Шевченка, студентський науково-виробничий загін (далі СНВЗ) "Археолог"¹¹ та архітектурно-археологічний загін ЧДАІЗ (у 1986 р., керівник — А.А. Карнабед).

Архітектурно-археологічний загін ЧДАІЗ дослідив рештки конструкцій та приміщень будівлі XVII ст. під плямою залишків будинку дворянських зібрань XIX ст., що являють собою оригінальну архітектурно-археологічну пам'ятку доби українського козацтва XVII — XVIII ст. На думку А.А. Карнабеда, ця пам'ятка заслуговувала на подальші натурні дослідження і відповідні архівні пошуки для якнайповнішого з'ясування історії спорудження цієї будівлі, її використання до розміщення в ній магістрату та після його переміщення в новозбудований будинок на Красній площі, а також для практичного вирішення питання про консервацію, реставрацію і можливе експонування виявлених конструкцій та приміщень будинку магістрату. На сьогоднішній день мрія дослідника починає втілюватися у життя. Протягом 2007 — 2008 рр. буде відтворено пам'ятку архітектури та історії XIX ст. — будинок дворянських зібрань та музеєфіковано храм-усипальницю XI ст. і князівські ворота XII ст.

Охоронні зони заповідника охоплювали і території Окольного граду, Третьяка, Передгороддя, Подолу та монастирські комплекси на Єлецькій та Болдиній горах. Спостереження за земляними роботами на цих територіях дозволили А.А. Карнабеду уточнити давню топографію Чернігова. Ним були зафіксовані залишки оборонного рову Окольного граду на відріжку вулиці Пролетарської, що перетинає Алею Героїв та вулицю Тиху (1973 р., 1977 — 1978 рр.) глибиною 5 — 7 м¹². Внутрішній рів Окольного граду зафіксовано під час спостереження в котловані по проспекту Миру (колишня вул. Авіації) між музичним училищем та вулицею Святомиколаївською (колишня К. Лібкнехта) та по вул. Родимцева (біля сучасного кафе "Хуторок")¹³.

Також встановлено, що укріплення Передгороддя у вигляді рову глибиною близько 3 м, внутрішнього і зовнішнього валів та дубового острога починалися біля Єлецької гори, проходили по Холодних ярах (вул. Десняка), територією сучасних вулиць Любецької, Войкова, 9 січня, Держинського, доходили на схід від р. Стрижень до майдану П'яти кутів і уздовж вул. Червоноармійської (сучасна Молодчого) та закінчувалися на березі р. Кордівки, від якої лишилися озера і напівсухе ложе¹⁴. Один із внутрішніх ровів Передгороддя XII ст., глибиною до 2 м, було зафіксовано в котловані будинку по вулиці Урицького, 17 (неподалік від Центрального автоматичного переговорного пункту)¹⁵. Аналіз отриманих матеріалів дозволив А.А. Карнабеду визнати, що площа міста на початок XIII ст. в межах Передгороддя з Подолом становила 450 га¹⁶.

Крім того, в комунікаційних траншеях та котлованах майбутніх споруд були виявлені сліди численних житлових та господарчих будівель VII — XIII ст., визначено потужність культурних шарів середньовічного Чернігова на всіх його ділянках та розташування і направлення шляхів-вулиць (Київський та Любецький шляхи), уточнено розташування струмків та невеличких водоймищ у давньоруську добу, зібрана значна колекція речового матеріалу, що поповнила фонди заповідника. На території Єлецького та Іллінського монастирів досліджувалися залишки галерей Успенського собору та підземні печерні комплекси¹⁷.

Познайомитися з результатами археологічних робіт, які проводив А.А. Карнабед протягом 70 — початку 90-х рр. XX ст. на території Чернігова, можна з наукових звітів, що зберігаються в фондах Інституту археології НАН України та Чернігівського Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній". І хоча сучасний дослідник може помітити в них деякі недоліки, але матеріали повністю відображають стан розвитку та становлення археології у стінах НАІЗ "Чернігів стародавній". Головне, що результати робіт А.А.

Карнабеда в галузі археології сьогодні підтверджуються дослідженнями сучасних науковців, які успішно продовжують справу, розпочату Андрієм Антоновичем Карнабедом.

1. Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). - К., 1990. - С. 308/309.
2. ДАЧО. - Ф. Р 1533. - Оп. 1. - Спр. 2.
3. Єдомаха І.І., Карнабіда А.А. Вивчення стародавнього Чернігова // Український історичний журнал. - К., 1970. - № 1. - С. 157 - 158.
4. Карнабед А. Некрополі Чернігова (3 досвіду архітектурно-археологічних досліджень) // Некрополі Чернігівщини. - Чернігів, 2000. - С. 13 - 14.
5. НА ІА НАН України. - Ф. 50. - Оп. 1. - Спр. 831. - Арк. 1.
6. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного заповедника в городе Чернигове // НА ІА НАН України. - 1973/116. - Ф.од. № 7310. - С. 9.
7. Гребінь П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. - Чернігів, 1993. - С. 13 - 24.
8. Карнабед А.А. Новые данные о памятниках Чернигова XI - XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X - первой половины XIII вв. - М., 1988. - С. 37.
9. Карнабед А.А., Глущенко В.П. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в зонах строительства в г. Чернигове. 1980 г. // НАІЗ"ЧС" - С. 2 - 5.
10. Карнабед А.А., Глущенко В.П. Отчет ... - С. 19 - 32; Карнабед А.А. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове // Археологические открытия 1980 года - М., 1981. - С. 253.
11. Ясновська Л.В. З досвіду роботи студентського науково-виробничого об'єднання "Археолог" Чернігівського педінституту ім. Т.Г. Шевченка // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з історичного краєзнавства : Тези доп. - Чернігів; Ніжин, 1988. - Вип. 1. - С. 42.
12. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного заповедника в городе Чернигове // НА ІА НАН України. - 1973/116. - Ф.од. № 7310. - С. 5; Його ж. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в 1977 - 1978 гг. // НА ІА НАН України. - 1977 - 1978/117. - Ф.од. № 8953. - С. 10 - 11.
13. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях и охранных наблюдениях в 1980г. в г. Чернигове // НА ІА НАН України. - 1980/111. - Ф.од. № 9772. - С. 20; Його ж. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в охранной зоне Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1981 г. // НА ІА НАН України. - 1981/142. - Ф.од. № 20261. - С. 16.
14. Карнабед А.А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис. - К., 1980. - С. 26.
15. Карнабед А.А. Сводный отчет об архитектурно-археологических исследованиях и охранных наблюдениях в зонах охраны памятников архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове и Новгороде-Северском в 1982 г. // НА ІА НАН України. - 1982/54. - Ф.од. № 21135. - С. 19.
16. Карнабед А.А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис. - К., 1980. - С. 25.
17. Карнабед А.А. Таємниці Болдиних гір // Сіверянський літопис. - 1995. - № 4 - 6.

Кабанець Євген Павлович

провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ЗАБУТИЙ ПАМ'ЯТНИК ПАЛОМНИЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (путівник старця Сергія, інока Чернігівського Єлецького монастиря)

В 1890 р. відомий дослідник староруської літератури Хрісанф Лопарьов¹, досліджуючи зміст придбаного ним рукописного збірника XVII ст. (4°, напівустав), знайшов у ньому невідомий твір середньовічної паломницької літератури, що мав заголовок „Слово о некоем старце” (арк. 100 зв. - 104 зв.)². Цей твір був скопійований з оригіналу або проміжного списку-копії у квітні 7148 (=1640) року невідомим переписувачем, який жив на території Каширської волості Тульської губернії. Наприкінці XVII ст. збірник перейшов у власність ієромонаха Микільського монастиря Герасима Шежьюєва. Вірогідно, тут йдеться про один з двох духовних центрів на Тульщині: Миколаєвсько-Успенський Веневський монастир, або